

URARTU KRALLIĞI'NIN DOĞU KARADENİZ İLİŞKİLERİNDE DİAUEHİ ÜLKESİNİN ROLÜ*

Süleyman ÇİĞDEM**

Özet : Urartu çivi yazılı belgelerinde geçen Diauehi Ülkesi, Urartu-Doğu Karadeniz ilişkilerinde önemli bir yer tutmaktadır. Diauehi Ülkesi, bu iki bölge arasında gerçekleştirilen siyasi ve ekonomik ilişkilerde bir köprü olma görevini üstlenmiştir.

Anahtar Kelimeler : Urartu Krallığı, Diauehi Ülkesi, Doğu Karadeniz

Doğu Anadolu Bölgesi Eskiçağı'nın tartışmalı konulardan biri de M.Ö. I.binyılın ilk yarısında Urartu-Doğu Karadeniz ilişkileridir. Biz bu konuyu, Urartu Krallığı'nın kuzey-kuzeydoğu¹ yayılım alanı içerisine girmeksizin, özellikle kuzey-kuzeybatı yayılımı doğrultusunda yani, Urartu-Diauehi; Diauehi-Karadeniz; Urartu-Doğu Karadeniz arasında oluşturulabilecek ilişkiler içersinde irdelemeye çalışacağız. Bu nedenle sorunu ortaya koyabilmek için, öncelikle Urartu Devleti'nin siyasi ve ekonomik gelişimi içersinde önemli bir yer tutan Diauehi Ülkesi'nin konumunun ortaya konulması gerekmektedir.

M.Ö. IX. yüz yılın sonlarından itibaren merkezi bir yapılanmaya giden Urartu Devleti, güneyde Assur İmparatorluğu'nun M.Ö. XIII. yüz yılın ilk çeyreğinden itibaren özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun yeraltı ve yerüstü kaynaklarını sömürmeyi amaçlayan akınlarıyla baş etmeyi hedeflerken, diğer taraftan da siyasi ve sosyal büyümesini sağlamaya çalışıyordu. Bunun için kendine hem askeri, hem siyasi hedefler belirlemiş, ekonomisini ve siyasi gücünü pekiştirmek için değişik bölgelere seferler düzenlemiştir. Bu askeri seferlerden bir kısmını da Urartu yazıtlarında gördüğümüz üzere Diauehi Krallığı üzerine gerçekleştirmiştir.

Urartu Devleti'nin Diauehi Krallığı ile ilk ilgilenişi, Kral Menua (M.Ö.810-786) ile başlar. Bu kral dönemine tarihlendirilen Horasan Yazılıtaş yazıtında, Menua yaptığı seferle ilgili olarak, Diauehi Ülkesi'ne saldırıp ele geçirdiğini başkenti Şaşılı'yı yakıp yıktığını, Zua şehrine kadar ulaştığını, Diauehi Kralı Utupurşini'nin önünde secde ettiğini, miktarını belirtmediği altın ve gümüş karşılığında hayatını bağışladığını ifade eder². Menua'nın bölgeye

* Bu makale Dergimizin 2006 yılının 1. Cildi Sayı: 7'de yayımlanmış olup, yazım esnasında meydana gelen teknik eksikliklerden dolayı yeniden yayımlanmaktadır.

** Y.Doç.Dr., Atatürk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih ABD.

¹ Urartu'nun kuzey yayılımı için bkz., Köroğlu 2000, 231 vd. Bu konuya yönelmemi sağlayan, düşünceleri ile beni yönlendiren Sn Prof. Dr. O. Belli'ye sonsuz şükranlarımı sunarım.

² Melikişvili 1960, 56, 36; König 1955-57, no23; Sevin 1979, 103; Pehlivan 1991a, 34; Çilingiroğlu 1994, 62; Işıklı 2000, 55 vd.; San 2000, 21;Köroğlu 2000, 719; Ceylan 2001, 41; Payne 2006, 68-69.

askeri sefer düzenlediğini gösteren Delibaba³ yazıtında, bölgede bir kale yaptırdığını, Zivin⁴ yazıtında ise Diauehi Ülkesi'nin başkenti olan Şaşılı'da Tanrı Haldi adına bir stel diktirdiğini görmekteyiz. Menua'dan sonra Diauehi ile ilgili politikanın devam ettiğini ardılı Argiştı I'nin faaliyetlerinden öğrenmekteyiz. Büyük bir olasılıkla, ya Urartu Devleti'ne vergi ödemekle yükümlü olan Diauehi Krallığı Menua'dan sonra bu yükümlülüğünü yerine getirmediği, ya da Menua bölgeyi tam anlamıyla ele geçiremediği için Argiştı I(M.Ö.786–764) Diauehi Ülkesi üzerine seferlere devam etmiştir. M.Ö.785'e tarihlenen Surp Pagos Kilisesi⁵ yazıtında Diauehi Ülkesi'ne ve onun Kralı Mannudubi'ye karşı askeri sefere çıktığını, Kada, Aşkaleşi ve Şaşılı kentlerini yakıp yıktığını 15(?)181 delikanlı, 2734 erkek, 10604 kadın, 4426 at, 10(?)478 büyük baş hayvan, 7377 küçükbaş hayvan aldığını, bölgedeki krallar yerine başkent Tuşpa'dan U.EN nam atadığını, Diauehi Kralı'nın 41 mina saf altın, 37 mina gümüş, ...on bin mina bakır 100 ta, 300 büyükbaş hayvan, ... 10.000 küçükbaş hayvandan oluşan haraç karşılığında canını bağışladığını ve her yıl... mina saf altın, 10.000 mina bakır, ...boğa, 100 adet inek, 500 adet koyun, 300 adet at vergiye bağladığını ifade etmektedir. Horhor⁶ yazıtından Argiştı I'nin bu seferinden sonra bir daha Diauehi üzerine sefer yaptığını görmekteyiz. Ancak bu sefer sonrasında bölge tamamen Urartu egemenliğine girmiştir⁷.

Urartu'yu bu kadar uğraştıran ve Urartu için bol miktarda haraç ve vergi veren Diauehi Ülkesi'nin lokalizasyonu, Urartu Doğu Karadeniz ilişkilerinin ortaya konulmasında çok önemlidir. Melikshvili, Diauehi Ülkesini Yukarı Fırat ve Erzurum çevresi ile Güneybatı Gürcistan arasına⁸, Diakonoff ve Kashkai, Çoruh Havzası ile Fırat Irmağı'nın kaynak kesimi arasındaki bölgeye⁹, Rusell, Erzurum-Erzincan Ovaları'ndan Doğu Karadeniz Dağları'nın eteklerine kadar uzanan alana¹⁰, Herzfeld, Çoruh kaynak bölgesindeki Oltu ve civarına¹¹, Salvini ve Piotrovskii, Erzurum'un kuzeyine ve Çoruh'un kaynak kesimine¹², Slattery, Erzurum'un kuzeyine¹³, Çilingiroğlu, Aşkale ve Tercan arasındaki bölgeye¹⁴

³ UKN, 68; TKU, 15 no. 65; San 2000, 22; Payne 2006, 89.

⁴ UKN, 37; TKU,15 no.63; Pehlivan 1991a, 34; Çilingiroğlu 1994, 62; San 2000, 22; Işıklı 2000, 55;Ceylan 2001, 41–42; Payne 2006, 70.

⁵ UKN, 128. B1; Belli 1991, 18; San 2000, 23; Ceylan 2001, 44 vd.; Payne 2006, 177-181.

⁶ UKN; 127. 1, 2–16; Çilingiroğlu 1994, 67; San 2000, 24; Işıklı 2000, 64–65; Köroğlu 2000, 722–723; Payne 2006, 150–176.

⁷ Pehlivan 1991a, 36; Çilingiroğlu 1994, 63; Çilingiroğlu 1997, 30–31; San 2000, 25–26; Işıklı 2000, 66; Belli-Ceylan 2002, 122 vd.

⁸ Melikshvili 1950, 26.

⁹ Diakonoff-Kashkai 1981, 26.

¹⁰ Rusell 1984, 186–187.

¹¹ Herzfeld 1968, 121.

¹² Salvini 1967, 22–23; Piotrovskii 1967, 43.

¹³ Slattery 1987, 3 Map 1.

¹⁴ Çilingiroğlu 1980, 194.

Pehlivan, Sarıkamış'la Aşkale arasındaki bölgeye¹⁵ ve son olarak Belli, önceleri Aşkale-Tercan-Erzurum arasındaki bölgeye¹⁶ daha sonra da bölgede yapmış olduğu arkeolojik yüzey araştırması sonuçlarına göre Horasan'ın doğusunda Sarıkamış ile Kars arasındaki bölgeye¹⁷ yerleştirmektedirler. Belli ve Ceylan¹⁸ Hasankale'de bulunan Kral Menua'ya ait çivi yazılı inşa yazıtında, Kral Menua'nın çok güçlü bir kale¹⁹ yaptırdığını, ayrıca Hasankale Ovası'nı sulamak için Vakıf Kanalı, Kör Kanalı ve Deniz Kanalı inşa ettirdiğini, dolayısıyla bu bölgenin Urartu Krallığı'nın denetimi altına alınmış olduğunu, bunun için Diauehi Ülkesi sınırlarının Horasan'ın doğusundan itibaren başlamış olması gerektiğini ifade etmektedirler. Belli²⁰ XII. yüzyılın son çeyreğinde Assur kaynaklarında geçen Daiaeni Ülkesi ile Diauehi Ülkesi'nin aynı olduğunu, Diauehi Ülkesi'nin, XII. yüzyılın son çeyreğinde Daiaeni olarak adlandırıldığını, Daiaeni Ülkesi'nin sınırlarının batıda Fırat Irmağı kaynağı ile Erzurum Bölgesi'nden başladığını ve doğuda Güney Kafkasya'ya değin uzandığını ancak, Daiaeni Ülkesi'nin sınırlarının zamanla küçüldüğünü ve Urartu Krallığı döneminde Diauehi adını alarak Aras Irmağı'nın kuzeyinde, Horasan'ın doğusunda, Sarıkamış-Kars-Ardahan bölgelerine kadar gerilemiş olduğunu belirtmektedir.

Yukarda görüldüğü üzere hemen hemen bütün lokalizasyonlar Urartu'nun başkenti Van'ın kuzey ve kuzeybatısına doğru yapılmaktadır. Sanırız bu lokalizasyonların genel olarak bu alanda yapılmasının başlıca nedenleri arasında bölgedeki yazılı ve arkeolojik veriler kadar, bölgenin barındırdığı jeo-stratejik konumu ve zengin yeraltı kaynakları da bulunmaktadır. Bunu yukarda Urartu'nun Diauehi Krallığı'ndan aldığı haraç ve vergilerden de görebilmekteyiz. Urartu Krallığı'nın Doğu Karadeniz ile olası ilişkilerini başlatacağımız nokta da burası olsa gerektir. Sevin²¹ ve Belli²² Urartu'nun bölgeye yaptığı seferlerin ana amacının daha çok altın ve gümüş gibi maden kaynakları üzerinde hakimiyet kurmadan kaynaklanmış olabileceğini belirtmektedirler. Fakat Urartu'nun Diauehi'den aldığı haraç ve vergilerin bütününe sağlamada, özellikle maden kaynakları açısından Diauehi'nin çekirdek bölgesi yeterli midir? Bu sorunun yanıtını Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz maden kaynaklarının konumunu belirleyerek verebiliriz.

¹⁵ Pehlivan 1991a, 31-32.

¹⁶ Belli 1991, 18.

¹⁷ Belli-Ceylan 2002, 124, Harita 1.

¹⁸ Belli-Ceylan 2002, 124 vd.

¹⁹ Zimansky bu kalenin kesinlikle Hasankale olduğunu ifade ederken, Sagona bu kalenin Uzunahmet Köyü üzerindeki Kayalık Tepe'nin de olabileceğini düşünmektedir. Zimansky 1985, 25,64. Sagona-Sagona 2004, 41.

²⁰ Belli 2006, 20.

²¹ Sevin 1979,105-106.

²² Belli 1991, 18vd.

Altın²³:

Gümüşhane/Güdül, Keltepe, Keltaş Ordu/Karakiraz, Rize/Latum, Giresun/Kızılev, Üzümlük. Çoruh, Kars/Darphane. Elazığ-Malatya ve Van Gölü'nün güneybatısı.

Gümüş²⁴:

Ordu/Hızarbaşı, Arapalık, Karakiraz, Kırnalık Dere, Zevli, Okcubel, Çatak, Karakiraz, Kavak. Giresun/Çumanoğlu, Yakınlık, Kızılev, Başkırık, Yeşilkaya, Alibaba, Karagöl, Akköy. Rize, Trabzon/Yukarı Öğene. Çoruh, Gümüşhane/Dandeköy, Keltaş, Keltepe, Taşlıca, Deregözü, Eratbil, Livine, Alaçayır, Köstere, Tonan, Sive, Darıköy, Karayaylık. Bayburt/Maden. Erzurum/İspir. Elazığ/Keban. Malatya. Giresun. Amasya/Gümüşhacıköy. Sivas/Arapca-Görünlü.

Bakır²⁵:

Gümüşhane/Çatak, Köse Musa, Kozköy, Alancık, Föl, Kustul, Hatipli, Karaçükür, Çayır Çükür, Yaylalar, Taşlıca, Deregözü, Maden, Kuru Maden, Köster, Tonan, Alaçayır, Bayburt/Maden, Zebealtı, Petek, Trabzon, Giresun/Site, Yayknlık, Paya, Kızılelma, Osman Kıran, Karaerik, Harkköy, Kozköy, Karagöl, Şadi, Akköy, Kirazgören, Çoçendere, Kırıcak, Cibril, Karılar. Rize/Latum, Zigam. Ordu/Hisarbaşı, Kavak, Çatak, Karakiraz, Fındıklık, Zelvi, Okçubel. Erzurum/Erkek, Norgah. Erzincan/Çöpler, Ağamçağam. Van Gölü'nün kuzeybatısı, Kars, Bingöl, Tunceli, Elazığ/Ergani. Malatya, Adıyaman, Bitlis. Sivas/Maden, Gölcük, Handüzü, Çamlıkköy, Karaca Tepe, Bulhat. Artvin/Murgul.

Demir²⁶:

Bingöl, Tunceli, Malatya, Erzincan/Çöpler. Erzurum, Sivas/Divriği, Van, Hakkâri, Bitlis, Gümüşhane/Çatak, Şadıköy, Kelkaya, Almacık, Kozköy, Gudul, Belevera, Livine, Ertabil, Eğrikar, Ayıbeli, Beytarlası, Absayaylla, Harşit, Şeku. Trabzon, Giresun/İnköy, Osman Kıran, Karaerik, Harkköy, Kozköy, Şadigore, Karagöl, Kirazören, Karabörk, Ayıdere, Boynuyolu, Karaovacık, Kıran Maden. Rize/Latum, Çimil Dağ, Demir Dağ. Çoruh, Ordu/Armuteli, Ünye, Uzun Ali Sarı Yakup, Taşoluk, Çaransa, Keçili, Çötelgöz, Başköy, Domarlı. Trabzon/ Kalafka Hatipli, Kustul, Küçük Ayven, Abyane. Sivas/Divriği, Harnavul.

²³ Forbes 1950, 147 Fig. 38; Ryan 1954, 7-8; Slattery 1987, 23; Budanur 1977, 20.

²⁴ Forbes 1950, 231 vd.; Ryan 1954, 7-8; Slattery 1987, 23-26 Belli 1991, 16-17, Map 1; Belli-Konyar 2003, Harita 2; Budanur 1977, 169, 225, 226-227; MTA 1980, Passim; Tozlu 1996, 6.

²⁵ Forbes 1950, 298 Fig. 61; Ryan 1954, 10-12; de Jesus 1978, 99; Slattery 1987, 26-29; Belli 1991, 24-30; Belli-Konyar 2003, Harita 3; Gale-Stos-Gale-Gilmore 1985, 150, fig.2; Budanur 1977, 48-59; MTA 1980, Passim.

²⁶ Forbes 1950, 378 vd.; Ryan 1954, 20-23; de Jesus 1978, 99 Map 1; Belli 1987, 91; Belli 1991, 31-37; Belli-Konyar 2003, Harita 4; Budanur 1977, 117-122; MTA 1980, Passim.

Yalnızca önemli maden kaynaklarının bulunduğu yerlerin isimlerini verdiğimiz bu dağılımda, Diauehi Ülkesi'nin ödemek zorunda olduğu haraç ve vergileri sadece kendi çekirdek bölgesinde karşılayamayacağı açıktır. Özellikle altın, gümüş ve demir için Doğu Karadeniz'e yönelmesi muhakkaktır. Böyle bir durumda Diauehi-Doğu Karadeniz ilişkilerinin de çok önceden başlamış olmasını gerektirmektedir. Fakat bu ilişkinin ne şekilde ve ne zaman gerçekleştirildiğini, askeri veya ticari bir bağlantı kurulup kurulmadığını mevcut bilgilerimizle açıklamak çok zordur. Hem Diauehi Ülkesi hakkında Urartu yazıtları dışında, kendi tarih ve kültürlerini tanımlayacak verilerin yoksunluğu, hem de özellikle Bayburt'un kuzeyinden itibaren bölgenin jeomorfolojik yapısından kaynaklanan olumsuzluklardan dolayı, bu alanlarda Erken Demir Çağ'da yerleşim yerlerinin kurulduğunu gösteren bilgilerin eksikliği, bölgenin iskan ve siyasi tarihi açısından en önemli sorunlarını oluşturmaktadır. Bununla beraber Slattery²⁷, özellikle Amasya/Gümüşhacıköy madenlerinin Urartu ekonomisine çok önemli katkısının olduğunu ifade eder ki, Urartu'nun bu bölgeye ulaşmasının tek yolu Erzurum'dan geçmektedir. Aksini savunan Burney-Lang²⁸ Urartu'nun Doğu Karadeniz kıyılarına ulaştığına dair bir kanıt olmadığını belirtmektedir.

Gümüşhane ve çevresinde 2002²⁹ yılından beri gerçekleştirdiğimiz arkeolojik yüzey araştırması çalışmalarında, Gümüşhane ve Torul'da Erken Demir Çağ ile ilgili bir bulgu elde edemedik. Söz konusu yerlerde yerleşim alanları, coğrafi koşullar nedeniyle vadi yamaçlarında ve ormanlık içersinde kalmaktadır. Dolayısıyla ana yapı malzemesi ahşap olmakta ve özellikle yılın büyük bir bölümünde oluşan yağışlar ve sel akıntıları ile bu malzemeler derelere ve akarsulara sürüklenmiş olmalıdırlar. Bu alanlardaki çalışmalarımızda yalnız Gümüşhane merkeze bağlı Akçakale Köyü'nün güneyinde bulunan Kabanbaşı I-II mağaralarında maden cevheri, cürufu ve obsidyen parçaları tanımlanmıştır. Obsidyenin dışında erken dönemlerde bu mağaraların kullanıldığını gösteren bir bulgu elde edilememiştir. Obsidyenin insanoğlunun yaşamındaki uzun süreli kullanımı göz önünde bulundurulduğunda, sorunumuzun çözümlenmesinde tek başına bir kanıt olmayacağı da kesindir. Aynı durum Urartu ile bölge arasındaki ilişkiler için de geçerlidir. Gümüşhane merkez ve Torul'da Urartu ilişkisini belgeleyecek herhangi bir veri elde edilememiştir.

Bölgedeki zengin maden rezervlerini göz önünde bulunduran Belli³⁰ Urartu'nun Erzincan-Erzurum-Gümüşhane-Artvin-Kağızman bölgesine daha çok önem verdiğini ve bölgedeki maden yataklarından yapılan üretimi denetim altında tutan ekonomik ve yönetsel amaçlı yeni kaleler kurduğunu ifade etmektedir. Çünkü Tiglath Pilaser III'ün M.Ö. 745 seferinden sonra Güney

²⁷ Slattery 1987, 12.

²⁸ Burney-Lang 1972, 134 vd.

²⁹ Çiğdem-Özkan-Yurttaş 2003, 167 vd.

³⁰ Belli 2000a, 373-374.

Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye madenlerinin Assur'un eline geçmesi ile Urartu için Gümüşhane-Bayburt- İspir- Kiğı ve Keban'da bulunan zengin gümüş yataklarının ve Tunceli-Erzincan-Erzurum-Bayburt-Kağızman-Çoruh Vadisi bakır yataklarının önemi çok artmıştır³¹. Slattery³² de Urartu'nun başlıca maden minerali sağladığı en zengin bölgenin Gümüşhane-Bayburt bölgesi olduğu konusunda kuşkusuzdur. Bu anlamda Gümüşhane ve çevresinde bulunan çok sayıdaki kale ve gözetleme kulelerinde yaptığımız çalışmalarda Urartu özelliği taşıyan kale yapım teknikleri ile karşılaşılacakla beraber, özellikle kalelerin ve gözetleme kulelerinin yerlerinin belirlenmesinde, maden kaynaklarının ve ticaret yollarının konumlarının belirginliği açık bir şekilde gözlenmektedir³³.

Urartu Krallığı'nın bronz endüstrisi açısından Doğu Karadeniz maden kaynaklarının önemini, çinko yataklarında da görebilmekteyiz. Konuyu bu açıdan inceleyen Belli³⁴, Assur Kralı Sargon II'nin Muşşar/Ardini Tapınağı ve Sarayından yağmaladığı bronz eşya ve silahlar arasında özellikle "parlak bakır/bronzlardan" bahsettiğini, bu bronzların ergitilen bakıra %20 oranında çinko katılarak elde edildiğini, dolayısıyla Urartu Krallığı'nda çinkonun kalay kadar yaygın olarak kullanıldığını belirtmektedir. Belli³⁵ üretim için gerekli olan çinkonun Doğu Karadeniz'den elde edildiğini, bu çinko yataklarının daha sonraki çağlarda da işletilmeye devam edildiğini, üretim fazlasının da güneye Mezopotamya'ya ihraç edilerek, Kuzey Suriye'de bulunan dünyaca ünlü bronz ve pirinç işliklerinin gereksinimlerinin karşıladığını belirtmektedir. Bu anlamda Bölgedeki çinko kaynakları, kalay sıkıntısı çekilen Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de, hem yerel bronz üretiminde kullanılmış hem de Anadolu dışına gönderilmiş bir ihraç ürünü olmuştur³⁶.

Yine Gümüşhane'nin güneyinde kalan alanda yapılan çalışmalarda Orta ve Geç Demir Çağlarda Bayburt/Kelkit ile Erzurum/Pasinler/Sos arasında bölgesel bir ilişkinin kurulduğu ve bunun Urartular tarafından da benimsenmiş olabileceği ileri sürülmektedir³⁷. Urartu Çağında bu ilişki Argiştı I den sonraki dönemde olmuş olmalıdır³⁸. Yalnız bunu tam olarak kanıtlayacak özellikle yazılı bir bulgu bulunmamaktadır. Bununla beraber Bayburt-Köse-Kelkit-Şiran'ı kapsayan Çoruh Vadisi çalışmalarında Sagona, Demir Çağa tarihlendirilen 83 yerleşim yerinin varlığını tanımlamıştır. Bunlar içerisinde Bayburt İli Demirözü İlçesi Çiftetaş Köyü'nün 1.8 km. kuzeyinde bulunan Büyüktepe Höyük'te Erken Demir Çağ ile Geç Demir Çağ arasında büyük bir

³¹ Belli 1991, 19, 25.

³² Slattery 1987, 10

³³ Akgün Uslu 1980, 15 vd.; Bryer-Winfeld 1985, 299 vd.; Çiğdem-Özkan-Yurttaş 2003, 169 vd.; Çiğdem-Özkan-Yurttaş 2004, 285-286.

³⁴ Belli 2004, 44- 46.

³⁵ Belli 2004, 47.

³⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz; Belli 2004, 10; Belli 2001, 320 vd.

³⁷ Parker 1999, 140.

³⁸ Köroğlu 2000, 738.

ayrımın olduğunu belirtmektedir³⁹. Ayrıca M.Ö. II. Binde bölgede hakimiyet süren Hayaşa'nın lokasyonu ile ilgili görüşler içerisinde Bayburt ve çevresinin de dahil edilmesi⁴⁰, bizim için Diauehi-Bayburt ilişkilerinin kurulmasında çok önemli bir başka başlangıç noktasını oluşturmaktadır⁴¹. M.Ö. II. Bin yılında Erzurum ve çevresinin Bayburt'la olan bağlantısı, Diauehi Krallığı kurulduktan sonra da devam etmiş olmalıdır⁴². En azından Kuzeydoğu Anadolu'da yapılan çalışmalarda özellikle Çoruh Vadisi yerleşmelerinde M.Ö. I.Bin yılın başlangıcında yani Erken Demir Çağ'da demirin materyal özellikleri, olasılıkla bir dizi kendine özgü üretim tekniği ile ilgili bir sosyal oryantasyonu yansıttığı ifade edilmektedir⁴³. Yapılan çalışmalarda Orta Demir Çağ'da bölgede Urartu Dönemi'ne ait demir materyal örnekleri de oldukça tartışılmaktadır⁴⁴. Böylece Urartu krallarının Diauehi'den haraç ve vergi olarak istedikleri altın ve gümüşün nerelerden temin edilmiş olduğu da açıklanabilir. Çok önceleri başlayan bu ilişkide Diauehi bölge ile siyasi veya ticari ilişkilere girmiş, buradan elde ettiği yeraltı kaynaklarını değerlendirme şansına sahip olmuştur. Diauehi Ülkesi Urartu egemenliğine girdikten sonra da bu alandaki çalışmalarını Urartu için devam ettirmiştir. Çünkü birçok bilim adamının da ifade ettiği gibi⁴⁵, Urartu kurmaya çalıştığı idari sistemle, sefer yapılan yöre krallıklarını anlaşmalar ile Urartu'ya bağlanmakta idi. Böylece ele geçirilen yörede çok sayıda askerin devamlı olarak bırakılması gerekmeyecek altın, gümüş ve bakır gibi madenlerin çıkartılıp işlenmesi gibi zor ve teknoloji isteyen işlerden Urartu'ya sadık bir yerel kralın bulunması ile bu işlerden kurtulmuş olunacaktı. Bunun için Diauehi Urartu'nun Karadeniz madenlerini işletilmesinde hiçbir zaman önemini yitirmemiş, maden endüstrisinde Urartu-Karadeniz arasında bir köprü olmuştur. Slattery'e göre⁴⁶, Karadeniz kıyılarına yerleşen kolonistler ve Urartu, bölgede doğal kaynakların aynı tipleri ile ilgilenmişlerdir. Greklerin kuzeyden Urartu'nun güneyden yaptığı büyük ölçüdeki ticaret sonucunda iki büyük ve zengin maden pazarı olan aşireti ortaya çıkmıştır. Bunlar da Diauehi ve Dayaeni⁴⁷ (Amasya-Tokat)'dır. Böylece

³⁹ Sagona-Sagona 2004, 115–161, 240–241; Bayburt ve çevresinde çalışma yapan Özkorucuklu Bayburt'un 24 km kuzeybatısında yer alan Aydıntepe'de III. bin sonu, II. bin ve Erken Demir Çağ keramikleri tanımlamıştır. Özkorucuklu 1992 238–240; Özkorucuklu-Yaylalı 1993, 105–106.

⁴⁰ Garstang-Gurney 1959,36 vd.; Pehlivan 1991b,22 vd.; Yakar 2000, 430 vd.

⁴¹ Coğrafi koşulları göz önünde bulunduran Pehlivan, Bayburt'u Diauehi'nin çekirdek bölgesinin kuzeyine dahil ederek, Urartu'nun yıkılışına kadar krallığa bağlı kaldığını ifade eder, Pehlivan 1994, 327, 333.

⁴² Doğu Anadolu'da Bronz Çağ'dan Demir Çağına geçiş hala tartışılmaktadır. Köroğlu 2003, 231 vd.

⁴³ McConchie 2004, 4.

⁴⁴ McConchie 2004, 5, 43, 131.

⁴⁵ Sevin, 1979, 84–85; Zimansky 1985, 59, 89 vd. Çilingiroğlu 1994, 66–67.

⁴⁶ Slattery 1987, 1,8.

⁴⁷ Dayaeni/Diauehi özdeşliği konusundaki tartışmalar için bkz., Melikişvili 1950, 26; Pehlivan 1991a, 22 vd.

Diauehi, bölge tamamen Urartu egemenliğine geçtikten sonra bile, Urartu ile Karadeniz arasındaki ticari işlevini devam ettirmiş olmalıdır. Yukarıda verdiğimiz Urartu metinlerinde sık sık Diauehi'den vergi istenmesi, Diauehi'nin özellikle Karadeniz'in altın ve gümüş maden kaynaklarına da ulaşmasını zorunlu kılmaktadır. Bu da büyük bir olasılıkla bölge ile yapılan ticaretin devamını düşündürmektedir.

Diauehi, Urartu için önemli bir ticaret kapısı olma özelliği taşıyor mu? Urartu coğrafyası göz önüne alındığında, Urartu'nun İran- Assur-Suriye ve Batı Anadolu arasında çok önemli bir ticari yol kavşağında olduğu da görülür. Bunun için Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden itibaren gerek beyler, gerekse Urartu kralları ekonominin bir gereği olarak ticaret yollarını korumanın gerekliliğini kavramışlardır⁴⁸. Bu anlamda Diauehi hem batıya, hem de Karadeniz'e giden yolların kilit noktasında idi. Van'dan başlayan yolla Muradiye-Erçiş- Patnos-Ağrı-Eleşkirt-Horasan üzerinden Diauehi topraklarına girilirdi⁴⁹. Buradan Bayburt-Gümüşhane üzerinden Trabzon'a⁵⁰, Erzincan üzerinden de Batı Anadolu'ya ulaşılmaktadır ki Urartu'nun en önemli ticaret yolu olarak kabul edilmektedir⁵¹. Özellikle Güneyde Assur ile Kuzey Suriye üzerine mücadelelere girilmesi Urartu'nun Akdeniz limanlarına çıkışına önemli bir engel oluşturuyordu⁵². Barnett⁵³, Menua döneminden itibaren batı ile ticari ilişkilerin Doğu Karadeniz üzerinden yapıldığını ve Karadeniz'e Erzurum üzerinden ulaşıldığını ifade etmektedir. Hem Barnett⁵⁴ hem Belli⁵⁵ batı dünyasında Samos'ta bulunan bronzdan döküm tekniği ile yapılmış çingirak, at koşum takımı, kazan tutamağı ve heykelcikler gibi Urartu ihraç mallarının Karadeniz üzerinden gönderildiğine inanmaktadırlar. Zimansky⁵⁶ Urartu dönemi yol şebekesi ile ilgili haritasında, Karadeniz'e biri Erzurum-Bayburt-Gümüşhane üzerinden, biri de Erzincan'ın kuzeyinden geçen yaz aylarında ise Erzincan, Bayburt ve Gümüşhane'ye uğramadan direkt Erzurum'un kuzeyinden (İspir-Rize) geçen bir yolla ulaşıldığını göstermektedir. Wartke⁵⁷ de Urartu'nun Akdeniz ve Karadeniz ticari bağlantılarının kontrolünü elinde bulundurduğunu ifade etmekte yalnız bu konuda hiçbir kanıt ileri sürmemektedir.

⁴⁸Chain 1987, 124.

⁴⁹Forbes 1983, 5;San 2000, 19–20.

⁵⁰Zimansky 1985, 10.

⁵¹Belli 2000b, 412–413.

⁵²Çilingiroğlu 1984, 21.

⁵³Barnett 1956, 228; Barnett 1984, 314–321.

⁵⁴Barnett 1956, 231

⁵⁵Belli 2004, 39.

⁵⁶Zimansk 1985, 29 fig. 5.

⁵⁷Wartke 1998, 44.

Metal işçiliğinde oldukça önemli bir yere sahip olan Urartu'nun ürettiği malları pazarlaması gerekmektedir⁵⁸. Bu konuyu derinlemesine irdeleyen Çilingiroğlu⁵⁹; Urartu ile Kuzey Suriye arasındaki askeri ilişkilerin yanı sıra ekonomik ve ticari alanda da bir işbirliğinin oluşturulduğunu, Kuzey Suriye ve Urartu arasında dışarıya yönelik ortak bir üretim atölyesinin kurulduğunu, böylece her iki bölgeden ustaların çalışmasıyla hem Urartu hem de Kuzey Suriye stilistik özelliklerinin bu mallarda (boğa başları, siren ve eklentiler) görüldüğünü, bunun yanı sıra Urartu Krallığı'nın gelişkin bir metal işçiliğine sahip olduğunu hem ortak üretilen malların hem Urartu 'ya ait olan bu malların batı dünyasına taşınmasında Doğu Akdeniz limanlarının etken olduğunu ifade eder. Çilingiroğlu⁶⁰ yaptığı değerlendirmede atölyelerin kurulması için gerekli olan şartlar içerisinde madenlere ve ticaret yollarına yakınlığın ön planda olduğunu, özellikle demirin sağlandığı en zengin alanlarda birinin de Karadeniz olduğunu belirtmektedir. Çilingiroğlu bu ifadeleri ile üretilen malların batıya ulaştırılmasında Karadeniz'in bir çıkış yeri olmadığını ama bu malların hammaddelerinin sağlandığı bir alan olduğunu bize gösterir. Fakat daha sonraları Urartu ile batı dünyası arasında oluşturulan bu ticarete, Urartu Krallığı'nın farklı dönemlerinde Al-Mina, Tarsus, Doğu Akdeniz limanları kadar, Trabzon gibi doğu Karadeniz limanlarının da kullanıldığını kabul eder⁶¹. Belli-Kayaoğlu, Urartu Krallığı'nın üretmiş olduğu çeşitli bronz eşya, silah, deri ve çok kaliteli yünlü kumaşların, Trabzon'un Miletliiler tarafından koloni olarak kurulmasından sonra batıda Ege Dünyası'na ihraç edildiğini ifade etmektedirler⁶². Bu değerlendirmelerden, Diauehi Ülkesi topraklarının gerek Karadeniz madenlerine ulaşılmasında gerekse üretilen malların Karadeniz limanlarına nakledilmesinde bir kavşak noktası olduğu görülmektedir.

Ayrıca Slattery⁶³, Urartu'nun batıya açılmasında, Karadeniz'e doğru olan yolun Anadolu boyunca ve güneyde yer alan Al-mina hatlarından daha kısa olduğuna işaret ederek, bu yolun kullanılması ile ilgili her hangi bir kanıtın olmamasını çok ilgi çekici bulmakta ve Urartu ile Grek kolonileri arasında bir ticaret olmuş ise Greklerin ilgilendikleri ana maddenin tahıl olduğu, Urartu'nun da önemli bir tahıl üreticisi olduğuna dikkat çekmektedir. Bu anlamda

⁵⁸ Van Loon M.Ö. I.Bin yılın ilk yarısında Anadolu içinde ve Anadolu dışında Kuzey Suriye, İtalya ve Yunanistan'da meydana gelen mal akışlarının ticaret yoluyla olduğu gibi, yağma, vergiler ve hediyeler aracılığıyla da oluştuğunu, Urartu lüks mallarının dışarıya gönderilmesi ve komşuları üzerindeki üslup etkilerinin Urartu'nun M.Ö. 609 civarında çöküşünden sonra metal ustalarının yer değişikliklerinden kaynaklanmış olabileceğini ifade eder. Van Loon 1977, 229,231.

⁵⁹ Çilingiroğlu 1984, 77-80.

⁶⁰ Çilingiroğlu 1984, 78.

⁶¹ Çilingiroğlu 1997, 126; Sevin Batı dünyasında bulunan kazan gibi madeni eserlerin Urartu'dan değil, Tabal veya diğer Geç Hitit krallıkları üzerinden gitmiş olabileceği yönündeki görüşlere de yer vermektedir. Sevin 1999,113 vd.

⁶² Belli-Kayaoğlu 2002, 7.

⁶³ Slattery 1987, 1.

Karadeniz arazisinin tarım için elverişsizliği, meydana gelen ticaretin ana faktörünü oluşturmaktadır. Bugün Diauehi ve çevresini oluşturan iller üzerindeki arazi kullanımlarını değerlendiren Zimansky⁶⁴ Erzincan'ın %16,8'inin tarım arazisi %17,5'inin çayır ve otlak, Erzurum'un %23,1'nin tarım arazisi %49,7'sinin çayır ve otlak, Kars'ın %21,6'sının tarım arazisi %53,6' sının çayır ve otlak olarak kullanıldığını göstermektedir ki hem tarımsal hem de hayvansal ürünler açısından büyük bir gelir kaynağını oluşturmaktadır. Bölge⁶⁵ tamamen Urartu hakimiyetine geçtikten sonra, Urartu'nun tarımda verimliliği artırmak için yaptığı sulama faaliyetlerinin bu alanda da uygulandığına tanıklık etmekteyiz⁶⁶. Bu şekli ile Diauehi Bölgesi sadece Karadeniz'in değil, aynı zamanda Urartu'nun da tarımsal ve hayvansal gereksinimlerini de karşılayabilecek konumdadır.

Burada kanımızca şu da sorgulanmalıdır. Doğu Karadeniz'de koloni kuranların nüfusu ne kadardı? Grekleri bu ticarete zorlayacak kadar yoğun bir kolonist bulunuyor muydu? Kısmen bu sorunun yanıtını veren Işık⁶⁷ M.Ö. 10. ve 9. yüzyıldan itibaren kolonizasyonun başlatıldığını, yoğun yerleşmenin M.Ö.7.⁶⁸ yüzyıldan itibaren oluşturulduğunu, ilk kolonistlerin kurdukları şehirlerin doğal olarak küçük olduğunu kendilerine yetecek kadar bir toprak parçası ve güvenli liman kolonilerini tercih ettiklerini ifade etmekte ve kolonistlerin Ege ile Karadeniz arasında sıkı bir ticaret ilişkisine girdikten sonra zenginleştiklerini ifade etmektedir. Ayrıca Karadeniz'in tipik kıyı yerleşmesi göz önünde bulundurulduğunda, bölgedeki yerleşim alanları ile nüfus artışı arasında bir bağlantı kurulması kaçınılmazdır. Nüfus artıca toprağa, dolayısıyla tahıla olan ihtiyaç da artmış olmalıdır. Kuzey bu ihtiyacını ya güneydoğuya doğru Bayburt'a inerek, ya da güneyinde Çilhoroz Geçidini(1625 m.) aşarak Kelkit ve Şiran'dan sağlayabilirdi. Bölgede yaptığımız sistemli arkeolojik yüzey araştırması çalışmalarında bu geçidin Gümüşhane sınırları içerisinde doğal tarihsel ve kültürel bir sınır olduğunu gözlemledik. Geçidin kuzeyi ile güneyi arasında çok önemli coğrafi ayrımlar da söz konusudur. Dolayısıyla bölge kendi sınırları içerisinde de incelenmelidir. İleriki yıllarda yapacağımız çalışmalarla bu konu hakkında yeni bilgilere ulaşmayı ummaktayız.

⁶⁴ Zimansky 1985, 15.

⁶⁵ Doğu Anadolu, jeomorfolojik yapısından kaynaklanan özellikleri dolayısıyla, siyasal ve sosyal yapılanmasında oldukça farklılık gösterir. Tarih öncesi çağlardan itibaren bölgenin bir büyük kısmını kapsayan yüksek dağlık alanlarda ve yaylalarda, daha çok hayvancılıkla geçinen unsurlar yaşamış ve bu bölgede feodal bir yapılanma sergilemişleridir ve Assur saldırılarından sonra Urartu Devleti'nin yeniden yapılanmasında önemli rol oynamışlardır. Zimansky 1985, 15–16;

⁶⁶ Belli 2000c, 302–303; Belli 2000d, 397–398.

⁶⁷ Işık 2001, 6.

⁶⁸ Kolonizasyonun genel olarak M.Ö.7. yüzyıldan itibaren kurulduğu kabul edilir. Balcer 1984, 76; Özsait 2000, 37.

Urartu-Doğu Karadeniz ilişkilerinde, Diauehi'nin konumunu gözlemleyeceğimiz bir başka nokta da Urartu'nun iskan politikasıdır. Kral Menua (M.Ö. 810–786) döneminden itibaren bu politika gereği hem orduyu büyütme, hem de özellikle Urartu merkezi gücüne karşı ayaklanan topluluklar cezalandırılmak amacıyla, toplu nüfus aktarımları yapıyordu. Böylece krallık sınırları içersinde siyasi düzen de sağlanıyordu⁶⁹. Yine bu politika ile Assur'un yapmış olduğu yağma seferleri sırasında, ağır darbeler yiyen Urartu ekonomisinin çökmesi önlenmiş, bu saldırılar sonrasında Urartu Krallığı yapacağı seferlerle sayıları on binleri bulan kadınlı-erkekli yeni halk toplulukları, madenciler, taş ustaları ve işçileri ve zanaatkârlar gerekli olan yerlere yerleştirilerek yeniden iskan faaliyetlerine devam edilmiştir⁷⁰. Bu politikayı daha yoğun uygulayan krallardan olan Rusa II (M.Ö. 685–645) güneydoğudaki Mannai'den kadınları, Halitu'dan da erkekleri getirerek Urartu topraklarında iskan ettirmiştir⁷¹. Tarhan⁷² Halitu'yu Karadeniz Bölgesi/ Trabzon yöresine lokalize etmekte, böylece Urartu'nun bu bölgeye geldiğini kabul etmektedir. M.Ö. 685–645 yılları arası saltanat süren Rusa II'nin Urartu'nun yeniden canlanmasını sağlamak için giriştiği faaliyetler sırasında, özellikle Argiştı II'nin Altın-tepe Kalesini⁷³ inşa ettirerek bölge üzerinde tam egemenlik kurmasından sonra Diauehi toprakları üzerinden Karadeniz üzerine ulaşması olağan görülmektedir. Rusa II bölgedeki özellikle madencilerden yararlanmış olmalıdır. Belli⁷⁴ Halitulu'ları “gümüş ülkesinin adamları” olarak nitelendirerek onların madencilikte de belirli bir yerde olduklarını göstermektedir. Bu anlamda Urartu- Doğu Karadeniz arasındaki direkt ilişkilerin Argiştı II ile başladığı ve Rusa II döneminde de ilişkilerin Trabzon'a kadar götürüldüğünü ifade edebiliriz. Yalnız şunu da belirtmeliyiz ki, Rusa II'nin Trabzon'a kadar gittiğini veya bu bölgeye bir sefer yaptığını gösteren yazılı bir kayıt da bulunmamaktadır⁷⁵. Rusa II'den sonra Urartu, Karadeniz üzerinde bir hakimiyet kurmayı düşünmüş olsa bile Urartu'yu da ortadan kaldıracak olayların, buna asla izin vermeyeceği muhakkaktır.

Urartu- Doğu Karadeniz ilişkilerinde değineceğimiz son bir nokta da, bazı kaynaklarda geçen Urartu Krallığı yıkıldıktan sonra Tanrı Haldi'ye inan bir takım insanların Bayburt-Gümüşhane-Trabzon Bölgesine sığınmacı olarak geldikleri yönündeki ifadelerdir⁷⁶. Şunu hemen belirtmeliyiz ki, bu bölgeye

⁶⁹ Çilingiroğlu 1994, 68–69.

⁷⁰ Tarhan 1986, 298.

⁷¹ Payne 2006, 282–283.

⁷² Tarhan 1986, 299.

⁷³ Özgüç 1966, 1.

⁷⁴ Belli 1991, 22.

⁷⁵ Özsait 2000, 36–37.

⁷⁶ Xenophon IV, VIII, 19–27; Sinclair 1989, 300; Çiğdem-Özkan-Yurttaş 2003, 168, dipnot 8; Adontz'a göre Haldi kelimesi Barbar anlamında kullanılmış ise Bayburt ve çevresinde İskitler de yaşamış olabilir, 1964, 309.

geldikleri iddia edilen Urartu topluluklarına ait şu ana kadar herhangi bir yazılı belge bulunamamıştır. Yine bu topluluğun Bayburt-Gümüşhane-Trabzon'a geldiklerini ve yerleştiklerini gösterir, Urartu kültürünü ve sanatını yansıtan arkeolojik bulgular da tanımlanmış değildir. Bu anlamda söz konusu topluluğun, uzun yıllar yaşadıkları yüksek Urartu kültür ve geleneklerini neden bu alana yansıtmadıkları, göz önünde bulundurulması gereken çok önemli bir husustur. Kanımızca, eğer bu bölgeye ifade edildiği gibi büyük bir Urartu halk topluluğu gelmiş olsa idi, Bayburt, Gümüşhane ve Trabzon illerinde yoğun bir şekilde Urartu kültür ve sanat izlerini tanımlamamız kaçınılmaz olacaktı. Oysa şu ana kadar, bu anlamda bizi sonuca götürecek yazılı ve arkeolojik veriler elde edilmiş değildir. Yukarıda sıraladığımız bilimsel bulguların yoksunluğu dolayısıyla, böyle bir nüfus hareketlenmesinde Diauehi'nin konumunun belirlenmesi de olanaksız görülmektedir.

Bölgede altıncı yılına giren çalışmalarımızın ilerleyen zaman diliminde konu ile ilgili daha somut verilere ulaşmayı ummaktayız. Bütün veri yoksunluğuna rağmen, bölgede halk arasında yaşayan "Hal-di" ve "Hal-diya" tanımlamaları yalnız başına, bu sorunun daha uzun süre tartışılacağını göstermektedir.

Abstract : The Diauehi Country which also is emphasized in the Urartian inscriptions has an important place within the Urartian-East Blacksea relations. The Diauehi Country serves as a bridge between the two regions in terms of political and economic relations.

Key Words : Urartu Kingdom, Diauehi Country, East Black Sea

Kısaltmalar

- AfO** : *Archiv für Orientforschung*, Berlin-Graz.
An Ar : *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, İstanbul.
AS : *Anatolian Studies*, London.
AST : *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara.
ASY : *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul.
AÜFEFY : *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları*, Erzurum
AÜGSED : *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Erzurum.
CAH : *Cambridge Ancient History*, Cambridge.
HChI : *Handbuch der Chaldischen Inschriften*
Iraq : *Iraq*, London.
KVMGM : *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*.
MTA : *Maden Tetkik Araştırma Enstitüsü*, Ankara.
OLBA : *Mersin Üniversitesi Kilikya Arkeolojisini Araştırma Merkezi*, Mersin.
RGTC : *Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes*, Wiesbaden.

- TKU : *Topographische Karte von Urartu Verzeich nis der Fundorte and Bibliographie*, Berlin.
- Tüba-Ar : *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, Ankara.
- UKN : *Uraratskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova.
- VDI : *Vestnik Drevnei Istori*, Moskova.

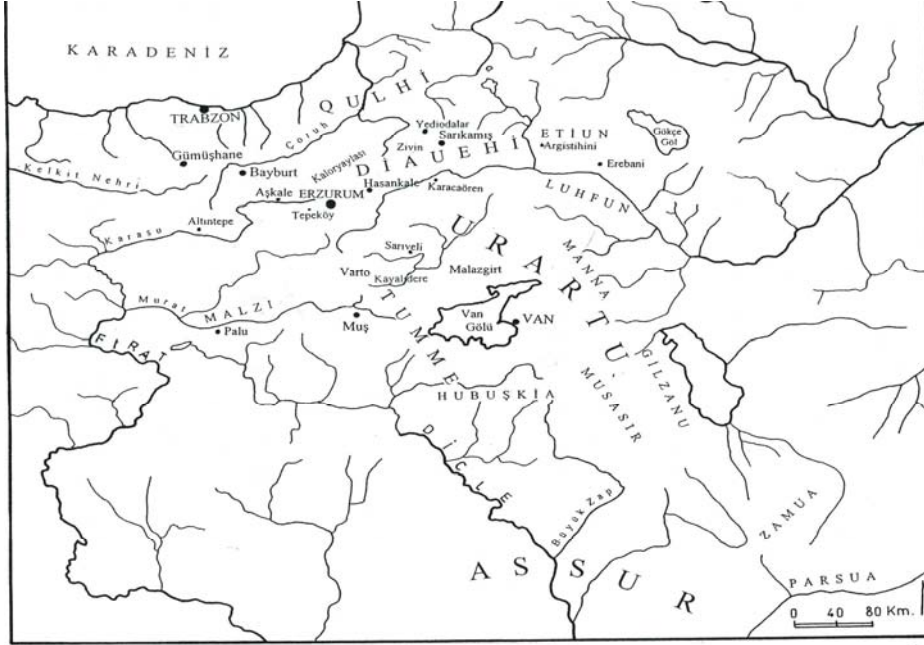
Kaynakça

- Adontz, N., 1964, *Histoire d'Armenie*, Paris.
- Akagün Uslu, G., 1980, *Gümüşhane Çevresinin Tarihi ve Sanat Eserleri*(1969–1971), İstanbul.
- Balcer, J.M., 1984, *Sparda by the Bitter Sea Imperial Interaction in Western Anatolia*, Chico, California.
- Barnett, R.D., 1956, “Ancient Oriental Influences on Archaic Greece” *The Aegen and Near East* (Ed. S.Weinberg) New York.
- Barnett, R.D., 1984, “Urartu” *CAH* 3/1 Cambridge, 314–321.
- Belli, O., 1987, “Demir Çağda Doğu Anadolu Bölgesinde Demir Metalurjisi” *Anadolu Demir Çağları I*, (Ed. A.Çilingiroğlu), İzmir, 89–107.
- Belli, O., 1991, “Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron” *Urartu A Metalworking Center in the Frist Millennium B.C.E.* (Ed. By R.Merhav), Jerusalem, 16–41.
- Belli, O., 2000a, “Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı: Urartular” *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (Ed.O. Belli), İstanbul, 371–378.
- Belli, O., 2000b, “Doğu Anadolu’da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması” *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (Ed. O. Belli), İstanbul, 409–414.
- Belli, O., 2000c, “Doğu Anadolu’da Saptanan Obsidyen Yatakları ve Atölyeleri” *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (Ed. O. Belli), İstanbul,301–307.
- Belli, O., 2000d, “Dünyanın En Büyük Hidrolik Uygarlığı Urartular” *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (Ed. O. Belli), İstanbul,394–402.
- Belli, O., 2001, “Research on Tin Deposits in Anatolia” *İstanbul University’s Contributions to Archaeology in Turkey (1932–2002)*, (Ed.O. Belli), İstanbul, 320–325.
- Belli, O., 2004, *Anadolu’da Kalay ve Bronzun Tarihçesi*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul.
- Belli, O., 2006, “Urartu Krallığı ile Kars ve Güney Kafkasya Bölgesi Arasındaki Siyasal ve Kültürel İlişkiler” *Serhat Kültür*, 4, 18–23.
- Belli, O.-A.Ceylan 2002, “Kuzeydoğu Anadolu’da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan-A Bronze Age and Urartian Fortress in Northeast Anatolia: Yoğunhasan” *Tüba-Ar*, 5, 119–142.

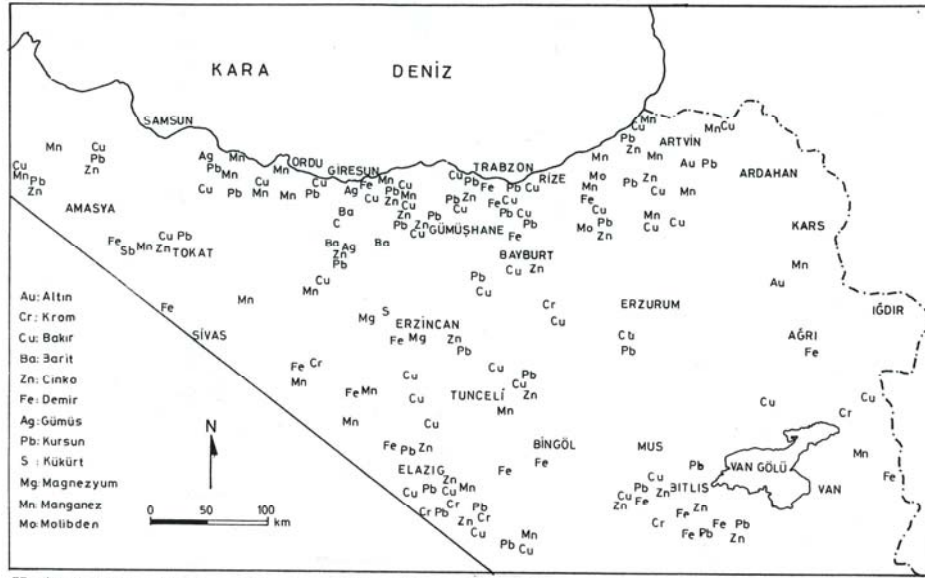
- Belli, O.-G. Kayaoğlu 2002, *Trabzon'da Türk Bakırcılık Sanatının Tarihsel Gelişimi/ The Historical Development of Coppersmithing in Trabzon*, ASY, İstanbul.
- Belli, O.-E.Konyar 2003, *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller/Early Iron Age Fortresses and Necropolises in East Anatolia*, ASY, İstanbul.
- Bryer, A.-D.Winfeld 1985, *The Byzantine Monument and Topography of the Pontos* Vol.1-2, Washington D.C.
- Budanur, G., 1977, *MTA Enstitüsünce Bilinen Türkiye Yeraltı Kaynakları Envanteri*, No 168, MTA Yayınları, Ankara.
- Burney, C.A-D. Lang, 1972, *Peoples of the Hills Ancient Ararat and Caucasus*, New York-Washington.
- Ceylan, A., 2001, *Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Erzurum.
- Chain, M., 1987, *The Kingdom of Armenia*, London, New York, Sydney.
- Çiğdem, S.-H.Özkan-H.Yurttaş 2003, “2002 Yılı Gümüşhane ve Bayburt İlleri Yüzey Araştırması” *21. AST 2*, KVMGM, Ankara, 167-178.
- Çiğdem, S.-H.Özkan-H.Yurttaş 2004, “2003 Yılı Gümüşhane Yüzey Araştırması” *22. AST 1*, KVMGM, Ankara, 285-300.
- Çilingiroğlu, A., 1980, “Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum tepe(Kalortepe)”, *An Ar VIII*, 191-194.
- Çilingiroğlu, A., 1984, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir.
- Çilingiroğlu, A., 1994, *Urartu Tarihi*, Bornova.
- Çilingiroğlu, A., 1997, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir.
- de Jesus, P.S., 1978, “Metal Resources in Ancient Anatolia” *AS 28*, 97-102.
- Diakonoff, I.M.-S.M.Kashkai 1981, *Geographical Names According to Urartian Texts*, RGTC IX, Wiesbaden.
- Forbes, T.B., 1983, *Urartian Architecture*, Oxford.
- Forbes, R.J., 1950, *Metallurgy in Antiquity A Notebook for Archaeologists and Technologists*, Leiden.
- Gale, N.H.-Z.A.Stos-Gale-R.Gilmore 1985, “Alloy Types and Copper Sources of Anatolian Copper Alloy Artifacts” *AS 35*, 143-173.
- Garstang, J.-O.R.Gurney 1959, *The Geography of The Hittite Empire*, London.
- Herzfeld, E., 1968, *The Persian Empire Studies in Geography and Ethnography of Ancient Near East*, Wiesbaden.
- Işık, A., 2001, *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, Ankara.
- Işıklı, M., 2000, “M.Ö. I.Bin Yılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Kayıtlar Işığında “Diauehi Krallığı” *AÜGSED 6*, 49-72.
- Kleis, W.-H.Hauptmann 1976, *Topographische Karte von Urartu Verzeichnis der Fundorte and Bibliographie*, Berlin.
- König, F. W., 1955-1957, *Handbuch der Chaldischen Inschriften I-II. AfO Beiheft 8*, Graz.

- Köroğlu, K., 2000**, “Urartu Krallığı’nın Kuzey yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası” *Belleten* LXIV/241, 717–747.
- Köroğlu, K., 2003**, “The Transition from Bronze Age to Iron Age in Eastern Anatolia Identifying Changes:” *The Transition from Bronze age to iron ages in Anatolia and its Neighbouring Regions Proceedings of the International Workshop(İstanbul, Nowember 8–9,2000)*, (Ed. B.Fischer-H.Genz-E.Jean-K.Köroğlu) 231–244.
- McConchie, M., 2004**, *Archaeology at The North-East Anatolian Fronter, V Iron Technology and Iron-making Communiities of the First Millennium BC*, Ancient Near Eastern Studies, Supplement 13, Louvain-Paris-Dudley.
- Melikisvili, G.A., 1950**, “Diauehi” *VDI* 34/4, 26–42.
- Melikisvili, G.A., 1960**, *Uraratskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova.
- MTA 1980**, *Türkiye Maden Envanteri (İllere Göre)*, No 179, MTA Yayınları, Ankara.
- Özgüç, T., 1966**, *Altıntepe Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, TTK, Ankara.
- Özkorucuklu, H., 1992**, “Aydıntepe Yeraltı Kenti 1989–1990 Çalışmaları” *II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (1991)*, Ankara, 233–253.
- Özkorucuklu, H.-S.Yaylalı 1993**, “Aydıntepe Mezarlıktepe Kazısı” *III. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (1992)*, Ankara, 103–127.
- Özsait, M., 2000**, “İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi” *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri(6–8 Kasım 1998)*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları 81, (Yay. Haz. K.Çiçek-K.İnan-H.Öksüz-A.Saydam), Trabzon, 35–46.
- Pareker, A., 1999**, “Northeastern Anatolia: on the Periphery of Empires” *AS* 49, *Anatolian Iron Ages 4* (Ed.A. Çilingiroğlu-R.J.Matthews),133–142.
- Payne, M. R., 2006**, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, ASY, İstanbul.
- Pehlivan, M., 1991a**, *Daya(e)ni/Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar)*, AÜFEFY, No 124, Erzurum.
- Pehlivan, M., 1991b**, *Hayaşa (M.Ö. XV-XII. Yüzyillarda Kuzey-Doğu Anadolu)*, AÜFEFY No 121, Erzurum.
- Pehlivan, M., 1994**, “Başlangıçtan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi” *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu(23–25 Mayıs 1988)*, Ankara, 327–345.
- Piotrovskii, P., 1967**, *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*, London.
- Rusell, H.F., 1984**, “Shalmaneser’s Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assiirian Sources” *AS* 34, 171–201.
- Ryan, C.W., 1954**, *A Guide to The Known Minerals of Turkey*, MTAE, Ankara.

- Salvini, M., 1967, *Nairi e Ur(u)atri Contributa alla Storia della Formazione del regno di Urartu*, Roma.
- Sagona, A.-C.Sagona 2004, *Archaeology at the Near-East Anatolian Frontier, I An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province*, Ancient Near Eastern Studies Supplement 14, Louvain-Paris-Dudley, MA.
- San, O., 2000, "Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı" *OLBA* III, 19–28.
- Sevin, V., 1979, Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi (M.Ö. 9. Yüzyılın Son Çeyreğinden M.Ö. 8. Yüzyılın İlk Çeyreğine Kadar) (Bas. Dok. Tezi), İstanbul.
- Sevin, V., 1999, "Demir Çağında Anadolu-Batı İlişkileri" *Zafer Taşlıkloğlu Armağanı I*, (Yay. Haz. N.Başgelen, G.Çelgin, V.Çelgin), ASY, İstanbul, 113–121.
- Sinclair, T.A., 1989, *Eastern Turkey an Archaeological Survey* Vol. II, London.
- Slattery, D. J. G., 1987, "Urartu and the Black Sea Colonies: An Economic Perspective" *Al-Rafiadan* VIII, 1–30.
- Tarhan, M.T., 1986, "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri" *IX. Türk Tarih Kongresi I*, Ankara, 285–301.
- Tozlu, S., 1996, "Gümüşhane Madenleri" *Kültür Vadisi Gümüşhane* 9, 4–6.
- Van Lonn, M., 1977, "The Place of Urartu in First-Millennium B.C. Trade" *Iraq* 39, 229–231.
- Wartke, R.B., 1998, *Urartu Das Reich am Ararat*, Mainz am Rhein.
- Xenophon, *Anabasis* (Çev. H.Örs), MV, İstanbul, 1944.
- Yakar, J., 2000, *Ethnoarchaeology of Anatolia Rural Socio-Economy in the Bronze and Iron Ages*, Jerusalem.
- Zimansky, P. E., 1985, *Ecology and Empire: The Structure of The Urartian State*, Chicago-Illinois.

Harita 1: Urartu Krallığı Döneminde Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz

Harita 2: Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi Maden Kaynakları